

Radosław Pastusiak,
Magdalena Jasiniak,
Joanna Stawska,
Michał Soliwoda

Znaczenie dochodów pozarolniczych w gospodarstwach rolnych Kanady i USA

Streszczenie: Artykuł ma dwa zasadnicze cele, po pierwsze, przedstawienie ogólnej sytuacji dochodowej, a także udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem gospodarstw rolniczych Kanady i USA (według orientacji produkcyjnej i typu „społeczno-ekonomicznego”), po drugie, dokonanie przeglądu i oceny aktualnych wybranych narzędzi oddziałujących na generowanie dochodów pozarolniczych. Szczególnie dla USA znamienny był widoczny spadek udziału dochodów pozarolniczych w dochodach farm i rancz. W ramach polityk rolnych i rozwoju obszaru wiejskich można wyodrębnić narzędzia oddziałujące pośrednio bądź bezpośrednio na generowanie dochodów pozarolniczych, jednak należy przywydywać, że coraz bardziej istotną rolę odgrywać będą instrumenty stymulujące zwiększenie zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich.

Słowa kluczowe: dochody pozarolnicze, polityka rolna, rodzinne gospodarstwo rolnicze, finanse rolnictwa, finanse wsi.

1. Wprowadzenie

Dochód, jako istotna kategoria ekonomiczna i finansowa, ma szczególnie znaczenie w rodzinnych gospodarstwach rolniczych¹, w których jest

Dr hab. Radosław Pastusiak, prof. UŁ, Katedra Finansów Korporacji, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905, nr 39, 90-214 Łódź, radoslaw.pastusiak@uni.lodz.pl; **dr Magdalena Jasiniak**, Katedra Finansów Korporacji, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905, nr 39, 90-214 Łódź, magdalena.jasiniak@uni.lodz.pl; **dr Joanna Stawska**, Zakład Bankowości Centralnej i Pośrednictwa Finansowego, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905, nr 39, 90-214 Łódź, joanna.stawska@uni.lodz.pl; **dr inż. Michał Soliwoda**, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, michal.soliwoda@ierigz.waw.pl.

¹ Teoria dochodów gospodarstwa rolniczego, początkowo oparta na założeniach klasycystyczno-neoklasycystycznych (choć istotny wpływ miała również heterodoksyjna ekonomia marksistowska), została mocno

mierzony i wykorzystywany zamiast kategorii wyniku finansowego (zysku/straty) (por. Beckman, Schimmelpfennig 2015). Polityka dochodowa (*income policy*) stanowi ważny obszar polityki publicznej, uzupełniający stosowane narzędzia polityki fiskalnej i monetarnej. W odniesieniu do sektora rolnego², który zdecydowanie różni się od zmonopolizowanych działów gospodarki, polityka dochodowa wymaga zastosowania narzędzi dopasowanych do jego specyfiki³. Dochody rolników charakteryzują się znaczną zmiennością w ujęciu zarówno dynamicznym, jak i przestrzennym. Przyczyna tego tkwi w zmienności cen i plonów, uzależnionej w znacznym stopniu od czynników stochastycznych (por. El Benni, Finger, Mann 2012).

Józef St. Zegar, poszukując przyczyny występowania niższych dochodów osób pracujących w rolnictwie, zwrócił uwagę na, po pierwsze, zdecydowanie niższą

rozbudowana przez anglosaskich (głównie amerykańskich) ekonomistów rolnictwa. Howard N. Barnum i Lyn Squire (1979a; 1979b) omówili koncepcje i ujęcia modelowe (w tym również teorię zaproponowaną przez Aleksandra Czajnanowa z 1925 r.), dokonując ich krytycznej oceny. W „modelu kieratu” (*thread-mill*) Willarda W. Cochraha z 1958 r. wyeksponowano implikacje postępu technologicznego w rolnictwie: została przedstawiona zależność między podażą na siłę roboczą z gospodarstwa domowego a popytem na zatrudnienie poza rolnictwem. W Polsce badania dotyczące dochodów gospodarstw rolniczych podejmowane były już na przełomie XIX i XX w. (np. Karl Kautsky, Ludwik Krzywicki, Władysław Grabski), a dalej rozwijane w dobie socjalizmu (Maria Czerniewska, Eugeniusz Gorzelak, Zdzisław Grochowski) (Zegar 2002, s. 7). W kontekście transformacji ustrojowej zagadnieniem pomiaru i zróżnicowania wysokości dochodów rolniczych zajmowali się m.in. Augustyn Woś, Waldemar Michna, Leszek Klank, Andrzej Rosner, Józef St. Zegar (Floriańczyk 2006).

² Rondo Cameron i Larry Neal wskazują na kilku przykładach z historii gospodarczej, że od XIX w. dla przemian strukturalnych w gospodarce znamienne było istotne zmniejszenie się udziału sektora rolnego. Wiązało się to także ze zmniejszeniem liczby ludności w liczbie ludności ogółem w wyniku zatrudnienia jej w sektorach pozarolniczych (Cameron, Neal 2004). Wspomniani autorzy podkreślają, że „[...] rolnictwo odegrało dynamiczną rolę w procesie uprzemysłowienia Ameryki i w zajęciu przez Stany Zjednoczone pozycji czołowej potęgi gospodarczej świata” (Cameron, Neal 2004, s. 294).

³ Rolnictwo – jako specyficzny rodzaj działalności wytwórczej – jest istotnie różne w wielu segmentach od działalności przemysłowej (Chmielewska 2013). Biorąc pod uwagę pozycję konkurencyjną rolnictwa, jest ona o 15–20% słabsza w porównaniu do nierolniczych działów gospodarki narodowej. Augustyn Woś interpretuje to jako miernik sytuacji dysparytetowej rolnictwa lub też zdolności konkurencyjnej rolnictwa na rynku wewnętrznym (Woś 2002). Jak wskazują między innymi Andrzej Czyżewski i Agnieszka Poczta-Wajda, rolnictwo w warunkach gospodarki rynkowej jest zdecydowanie słabszym partnerem wobec otoczenia pozarolniczego i wymaga działań o charakterze interwencyjnym (Czyżewski, Poczta-Wajda 2011). Stąd w wielu krajach o ustabilizowanym i zrównoważonym wzroście gospodarczym stwierdzono, że należy dokonać retransferu na rzecz sektora rolniczego tej części nadwyżki, która pojawia się poza rolnictwem, w postaci określonej polityki wsparcia i subwencji (Czyżewski, Matuszczak 2005). Ta polityka wsparcia powinna również opierać się na wdrażaniu procesów innowacji naukowo-technicznych, chociażby poprzez finansowanie badań naukowych w dziedzinie rolnictwa, jak ma to miejsce w większości krajów, które osiągnęły szybki postęp technologiczny w rolnictwie. Implementacja wyników badań naukowych umożliwia rolnikom unowocześnienie produkcji czy obniżenie kosztów (Ruttan, Hayami 1972). Jednym z etapów „ewolucji”, jaką przeszło rolnictwo w wielu krajach europejskich, jest partycypacja w tzw. Wspólnej Polityce Rolnej (WPR), która w istotnym stopniu związana jest z redystrybucją dochodów pomiędzy krajami bogatymi i mniej zamożnymi (por. Chmielewska 2013).

wydajność zatrudnionych w sektorze rolnym, a także niekorzystne dla gospodarstw rolniczych kształtowanie się relacji cenowo-kosztowych. Dodatkowo czynnikiem utrudniającym przemiany struktur agrarnych jest ograniczona mobilność⁴ przynajmniej niektórych czynników produkcji (Zegar 2001). Powyższe zagadnienia odnoszą się do znacznie szerszego problemu ekonomicznego, tj. „kwestii agrarnej”⁵, próby wyjaśnienia mechanizmu której podjął się m.in. Jerzy Wilkin (1986). Jak zauważył Zbigniew Floriańczyk, efekty oddziaływania instrumentów niwelujących dysparytet dochodów w rolnictwie zależą od wielkości gospodarstw: „gospodarstwa słabsze [...] otrzymują wyraźny sygnał o konieczności podjęcia działań mających na celu modernizację gospodarstwa lub poszukiwania pozarolniczych źródeł dochodu” (Floriańczyk 2006, s. 5)⁶. Do kwestii generowania dochodów pozarolniczych przez gospodarstwa rolne – w kontekście badań nad poziomem i zmiennością dochodów w rolnictwie – odnosili się m. in. Augustyn Woś (2002), Andrzej Rosner (2000), czy Zegar (2002)⁷. Istotnym zagadnieniem jest rozpoznanie zjawiska wielozawodowości (*pluriactivities*) w rodzinach rolniczych – zjawiska o charakterze uniwersalnym, niezależnym wręcz od rozwoju gospodarczego państw (Błąd 2014).

Wiele badań empirycznych dotyczy zidentyfikowania zależności między generowaniem dochodów pozarolniczych (zwykle jako zmienną binarną) a rodzajem polityki rolnej czy subsydiowaniem za pomocą różnych instrumentów polityki rolnej. Warto tu przywołać najbardziej zaawansowane metodycznie studia empiryczne z państw Ameryki Północnej⁸ (m.in. Mishra, Goodwin 1997; Serra, Goodwin, Featherstone 2005; Ahearn, El-Osta, Dewbre 2006; Lagerkvist, Larsen, Olson 2007; Mishra, Paudel 2011; Jetté-Nantel i in. 2011; Mishra, Chang 2012; Jetté-Nantel 2013).

⁴ Nie ma wśród polskich ekonomistów rolnictwa jednolitego stanowiska dotyczącego definicji ograniczonej mobilności (lub nawet brak mobilności) czynników produkcji, a przede wszystkim ziemi rolnej.

⁵ O ewolucji podstaw teoretycznych mechanizmu „kwestii agrarnej” traktuje szczegółowo opracowanie Czyżewski, Matuszczak 2011.

⁶ W ramach zaproponowanej przez Wosia i Zegara (2002) koncepcji rolnictwa społecznie zrównoważonego, niewielkie gospodarstwa rolne, zaangażowane m.in. w dostarczanie dóbr publicznych, koegzystowałyby z dużymi „agroprzedsiębiorstwami” o znacznych zdolnościach konkurencyjnych (Woś, Zegar 2002).

⁷ Do problematyki struktury i zróżnicowania dochodów gospodarstw rolniczych, z uwzględnieniem tych niskotowarowych (socjalnych czy „quasi-chłopskich”), odnosili się m.in. Izaśław Frenkel (2009), Edward Majewski (2009), Barbara Chmielewska (2011), Maria Halamska (2015).

⁸ Badania empiryczne dotyczące funkcji dochodów pozarolniczych prowadzone w krajach rozwijających się lub tzw. *transition countries* uznać należy również za interesujące. Ponadto coraz większym zainteresowaniem cieszy się wśród europejskich ekonomistów rolnictwa modelowanie zależności między generowanymi dochodami pozarolniczymi a instrumentami wsparcia w ramach WPR (np. Hennessy, Rehman 2008).

Artykuł ma dwa zasadnicze cele, po pierwsze, przedstawienie ogólnej sytuacji dochodowej, a także udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem gospodarstw rolniczych⁹ Kanady i USA (według orientacji produkcyjnej i typu „społeczno-ekonomicznego”), po drugie, dokonanie przeglądu i oceny aktualnych wybranych narzędzi oddziałujących na generowanie dochodów pozarolniczych. Opracowanie ma charakter studium przeglądowego i wykorzystuje, oprócz tradycyjnych metod indukcji i dedukcji, ujęcie komparatystyczne. Materiał badawczy stanowią dane ze statystyk masowych dotyczących sektora rolnego w analizowanych państwach. Całość opracowania kończą wnioski i rekomendacje.

⁹ Typologia farm w USA (według ERS USDA) opiera się na podziale tych podmiotów według wielkości tzw. pieniężnego dochodu rolniczego brutto, tj. Gross Cash Farm Income (GCFI), który obejmuje dochody z wpływów o charakterze pieniężnym, dochody z działalności rolniczej, a także płatności z programów rządowych (tj. subsydia krajowe). Typy produkcyjne zostały wyodrębnione na podstawie dominujących (tj. stanowiących min. 50% wartości produkcji gospodarstwa) artykułów rolnych (np. zboża) lub grup artykułów/produktów. W przypadku zdwersyfikowanej i dominującej produkcji roślinnej gospodarstwo prezentuje typ „mieszany roślinny” (*other crops*), w innym przypadku – typ „mieszany zwierzęcy”. Można wyodrębnić następujące typy społeczno-ekonomiczne farm: małe gospodarstwa rodzinne (*small family farms*): GCFI < 350 000 USD rocznie; gospodarstwa emeryckie (*retirement farms*) – niewielkie gospodarstwa, których kierownicy są na emeryturze, ale prowadzą działalność rolniczą na niewielką skalę; farmy o działalności pozarolniczej (*off-farm occupation farms*) – małe gospodarstwa, których kierownicy wykonują zawód pozarolniczy lub nie uważają się za zasoby siły roboczej; farmy towarowe, uzyskujące niski poziom przychodów ze sprzedaży (*farming occupation / lower-sales farms*): GCFI < 350 000 USD; farmy towarowe, uzyskujące wysoki poziom przychodów ze sprzedaży (*farming occupation / higher-sales farms*): GCFI między 150 000 and 349 999 USD; duże farmy (*large farms*): GCFI między 1 000 000 a 4 999 999 USD; bardzo duże farmy (*very large farms*) – GCFI powyżej 5 mln USD. Typologia farm w Kanadzie obejmuje podział na: małe gospodarstwa, generujące przychody od 10 000 CAD do 99 999 CAD, średnie gospodarstwa, generujące przychody w przedziale od 100 000 CAD do 249 999 CAD, gospodarstwa duże o przychodach między 250 000 CAD a 499 000 CAD (rodziny rolnicze obsługujące te gospodarstwa uzyskują na ogół ponad 50% swojego całkowitego dochodu z gospodarstwa) oraz bardzo duże gospodarstwa o przychodach powyżej 500 000 CAD. W typologii gospodarstw kanadyjskich uwzględniono również gospodarstwa emerytalne (*pension farms*), za które uznaje się gospodarstwa, gdzie przychody rolne brutto kształtują się na poziomie od 10 000 CAD do 249 999 CAD, w których najstarszy operator jest w wieku 65 lub powyżej, lub w wieku 60–64 lata i uzyskuje dochód emerytalny; gospodarstwa niskodochodowe (*lifestyle farms*), które nie są prowadzone przez rolników w pełnym wymiarze – przychód brutto kształtuje się na poziomie między 10 000 CAD a 49 999 CAD i są prowadzone przez rodziny, gdzie dochód pozarolniczy jest równy bądź wyższy niż 50 000 CAD i nie są zakwalifikowane do gospodarstw emerytalnych; gospodarstwa niedochodowe (*low – income farms*) generują przychody brutto w przedziale od 10 000 CAD do 249 999 CAD i są prowadzone przez rodziny, gdzie dochód ogółem jest poniżej średniej krajowej Kanady i nie zostały zakwalifikowane do gospodarstw niskodochodowych lub emerytalnych.

2. Rolnictwo w Kanadzie i USA – tło makroekonomiczne i ogólna sytuacja produkcyjno-ekonomiczna

Obserwując sytuację makroekonomiczną w Kanadzie oraz w Stanach Zjednoczonych, zauważamy, że są to kraje o sprzyjających warunkach (przede wszystkim uwarunkowaniach makroekonomicznych) rozwoju rolnictwa. Populacja USA liczyła ponad 317 mln (w 2013 r.) mieszkańców, natomiast Kanadę zamieszkuje 35 mln obywateli (2013 r.). Wzrost gospodarczy w Stanach Zjednoczonych kształtował się w 2013 r. na poziomie 1,5% (2,4% w 2015 r.) przy stopie bezrobocia równej 7,4% (5,3% w 2015 r.). Z kolei w Kanadzie wzrost gospodarczy w 2013 r. osiągnął tempo 2,2% (1,2% w 2015 r.) przy stopie bezrobocia 7,1% (6,9% w 2015 r.). Roczna inflacja CPI w USA w 2013 r. wyniosła 1,5% (0,1% w 2015 r.) przy polityce podstawowej stopy procentowej banku centralnego 0,25% (0,5% w 2015 r.). Natomiast wskaźnik CPI w Kanadzie w 2013 r. kształtował się na poziomie 0,4% (1,1% w 2015 r.) przy podstawowej stopie procentowej banku centralnego 1% (0,50% w 2015 r.). W 2013 r. w Stanach Zjednoczonych zanotowano deficyt budżetowy na poziomie 4,1% PKB (-2,4% PKB w 2015 r.) natomiast dług publiczny wyniósł aż 104% PKB (106% PKB w 2015 r.). Deficyt budżetowy Kanady w 2013 r. kształtował się na poziomie 0,9% PKB (nadwyżka budżetowa 0,4% PKB w 2015 r.) natomiast dług publiczny – 32,5% PKB (30,9% PKB w 2015 r.) (FOCUSECONOMICS 2016a, b).

Sektory rolne w USA i Kanadzie różnią się pod względem udziału użytków rolnych w powierzchni państwa. W USA udział ten w 2011 r. wyniósł 17,5%, a w Kanadzie 4,7%, przy czym powierzchnia użytków rolnych w USA to ponad 160 mln ha, a w Kanadzie 43 mln ha (w 2011 r.). Z kolei udział siły roboczej sektora rolnego w zasobach siły roboczej kraju w USA (1,5%) i w Kanadzie (1,6%) jest zbliżony (2012 r.). Wartość produkcji żywności w USA 8-krotnie przekraczała produkcję żywności w Kanadzie (2011 r.) (Soliwoda 2013). W USA dominowały duże i wielkie gospodarstwa rolne, przy przeciętnej wielkości gospodarstwa 175 ha. Gospodarstwa w USA (tzn. farmy i rancza) są wysoko wyspecjalizowane: ponad 50% ich dochodów pochodzi z jednego typu towarowej działalności rolniczej. Z kolei specjalizacja produkcji wiąże się z wysoką mechanizacją prac polowych (w USA jeden ciągnik przypada na 86 ha użytków rolnych) (FOCUSECONOMICS 2016a). W Kanadzie również dominują duże gospodarstwa rolne, jednak o zdecydowanie mniejszej powierzchni (średnio 100 ha) niż w USA. Szczególnie tereny północne Kanady, ze względu na niekorzystne warunki klimatyczne, charakteryzują się nieprzezyjającymi warunkami do działalności rolniczej (FOCUSECONOMICS 2016b).

Ogólną charakterystykę ekonomiczno-społeczną sektora rolnego w obu analizowanych państwach przedstawiono w tabeli 1. Podstawowa różnica między

tymi krajami wiąże się z wartością podstawowego agregatu makroekonomicznego, tj. produktu krajowego brutto. Gospodarka USA była ponad 9-krotnie większa niż gospodarka Kanady. Należy zauważyć, że w obu państwach wartość dodana z sektorów rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa, które można określić mianem „biogospodarki”¹⁰ wynosiła zaledwie 0,01% PKB. Wskazuje to na postępujący proces serwicyzacji.

Tabela 1. Ogólna charakterystyka ekonomiczno-społeczna sektora rolnego w Kanadzie i USA (2013)

Table 1. General economic and social characteristics of the agricultural sector in Canada and the US (2013)

Wyszczególnienie	Kanada	USA
Produkt krajowy brutto [mln USD]	1 838 960	16 768 100
Wartość dodana z rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa jako % PKB	0,01	0,01
Wskaźnik PSE (<i>Producer Support Estimate</i>) [% PKB]	0,3	0,2
Wskaźnik GSSE (<i>General Services Support Estimate</i>) [% PKB]	0,1	0,1
Transfery od podatników do konsumentów (<i>Transfers to Consumers from Taxpayers</i>) [% PKB]	0,0	0,3
Wsparcie oparte na produkcji towarowej (<i>Support based on commodity output</i>)* [% przychodów brutto]	7,0	0,8
Płatności oparte na wykorzystaniu środków produkcji (<i>Payments based on input use</i>)** [% przychodów gospodarstwa brutto]	0,7	2,2
Płatności nieobejmujące produkcji*** [% przychodów ze sprzedaży brutto]	0,0	1,8
Pozostałe płatności**** (<i>Other payments</i>) [%]	2,9	2,2
Wartość produkcji brutto (<i>Gross Production Value</i>) [ceny bieżące, mln USD]*****	30 637 840,58	243 216 326,90
Wartość produkcji: pszenica [mln USD]	4 787,73	7 883,47
Wartość produkcji: rzepak [mln USD]	5 070,71	279,84

¹⁰ Termin „biogospodarka” został określony w dokumentach Komisji Europejskiej jako następujące gałęzie gospodarki: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, produkcja żywności i niektóre sektory przemysłu papierniczego, chemicznego, biotechnologicznego oraz energetycznego, które bazują na naturalnych produktach; za: *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Innowacje w służbie zrównoważonego wzrostu: biogospodarka dla Europy*, COM (2012) 60, Komisja Europejska, Bruksela 2012.

Tabela 1 – cd.**Table 1 – continued**

Wyszczególnienie	Kanada	USA
Wartość produkcji: soja [mln USD]	1 557,27	19 537,12
Wartość produkcji: kukurydza [mln USD]	1 710,26	33 011,95
Wartość produkcji: mleko świeże [mln USD]	5 140,57	29 723,94
Udział ludności wiejskiej w ludności ogółem [%]	18,5%	18,7%

Objaśnienie: * Termin „wsparcie oparte na produkcji towarowej” dotyczy podstawowego środka wsparcia producentów stosowanego w krajach OECD. W typologii OECD rozróżnia się wsparcie oparte na cenach rynkowych (*market price support*) i płatności oparte na produkcji (*payments based on output*).

** W ramach płatności opartych na wykorzystaniu środków produkcji (*payments based on input use*) OECD rozróżnia trzy rodzaje: płatności oparte na wykorzystaniu środków produkcji, tj. płatności oparte na zmiennym wykorzystaniu środków produkcji (*payments based on variable input use*); płatności w oparciu o nakłady na środki trwałe (*payments based on fixed capital formation*); płatności oparte na usługach rolniczych (*payments based on farm services*). Płatności oparte na wykorzystaniu środków produkcji zostały wprowadzone przez OECD w 2001 r.

*** Płatności niezwiązane z produkcją – są to zazwyczaj płatności stałe, niezależne od produkcji towarowej, stąd kwalifikowane jako *decoupled*, czyli płatności oddzielone od produkcji.

**** Pozostałe płatności (*other payments*) – pozostałe formy wsparcia, niezwiązane z ww. kategoriami.

***** w przypadku wartości produkcji dla Kanady przeliczono na dolar amerykański (USD).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FAO i OECD.

Source: own study based on data from FAO and OECD.

Jak wynika z danych w tabeli 1, udział ludności wiejskiej w ludności ogółem był bardzo zbliżony i relatywnie niski w obu państwach (w Kanadzie 18,5%, natomiast w USA 18,7%) w porównaniu do niektórych krajów europejskich (np. Francja). O stopniu interwencjonizmu finansowego w sektorze rolnym pogłębionych informacji dostarczają statystyki OECD (por. OECD 2016). Szczególnie istotny jest tu wskaźnik subsydiowania producentów rolnych, PSE (*Producer Support Estimate*)¹¹, będący miarą wsparcia rolników za pomocą instrumentów polityki rolnej. W przypadku obu państw wskaźnik ten nie przekroczył 1% i był relatywnie zbliżony: w Kanadzie wyniósł 0,3% PKB i był o 0,1 pkt wyższy niż w Stanach Zjednoczonych. W systemie metodycznym OECD mierzona jest również wartość transferów kierowanych na rzecz usług kierowanych do rolnictwa (badania i rozwój, a także szkolnictwo i doradztwo) z budżetów centralnych (por. OECD 2011). Wskaźnik wsparcia usług na rzecz rolnictwa GSSE (*General Services Support Estimate*) umożliwia pomiar wsparcia państwa do usług na rzecz rolnictwa. Poziom tego wskaźnika nie różnił się w obu państwach i wyniósł 0,1% PKB. Tak niski poziom wskaźnika

¹¹ Bywa nazywany również w literaturze „szacunkiem wsparcia producentów” albo „ekwiwalentem subsydiowania rolnictwa”, najczęściej jednak stosuje się termin „wskaźnik PSE”.

usług na rzecz rolnictwa może wskazywać na obecność rozwiązań o charakterze prywatno-publicznym czy nawet wyłącznie prywatnym. Z punktu widzenia oceny stopnia wsparcia sektora rolnego istotnych informacji dostarcza analiza poszczególnych grup transferów w odniesieniu do wartości przychodów brutto gospodarstwa. Należy odnotować, że w przypadku Kanady najbardziej znaczącym składnikiem było wsparcie do produkcji towarowej (*transfer to consumers from taxpayers*). W 2013 r. odnotowano, że stanowiło ono 7% wartości przychodów brutto gospodarstwa. Farmy w USA były beneficjentem wsparcia (dopłat) do środków produkcji i niezwiązanych z produkcją rolniczą (odpowiednio 2,2 i 1,8% wartości przychodów gospodarstwa ze sprzedaży).

Szczegółową charakterystykę produkcyjną rolnictwa w Kanadzie i USA obrazują wartość produkcji brutto (wyrażana w cenach bieżących) oraz wartości produkcji artykułów rolno-spożywczych, charakterystycznych dla obu państw (m.in. pszenica, rzepak, soja, kukurydza i mleko świeże). Wartość produkcji brutto (*Gross Production*) wyrażona w cenach bieżących wyniosła w USA ponad 243 mld USD, w Kanadzie natomiast niespełna 31 mld USD (po przeliczeniu według rocznego kursu CAD). Biorąc pod uwagę, że obszary wykorzystywane w Kanadzie pod uprawę roślin alimentacyjnych znajdują się w pasie klimatu umiarkowanego, to państwo należało do czołówki producentów rzepaku (*canola*), którego wartość produkcji to ok. 5 mld USD. Wartość produkcji tej rośliny oleistej była ponad 18-krotnie wyższa niż w Stanach Zjednoczonych, które są przede wszystkim czołowym producentem kukurydzy i soi. Reasumując, rolnictwo w obu analizowanych państwach jest zdominowane są przez gospodarstwa wielkotowarowe i wysoko wyspecjalizowane. Udział sektora „biogospodarki” w gospodarkach wybranych krajów jest relatywnie niski.

3. Sytuacja dochodowa gospodarstw rolniczych w Kanadzie i USA

Średnia wysokość dochodów (wyrażonych w walutach Kanady i USA, w ujęciu nominalnym) uzyskiwanych przez gospodarstwa rolnicze, a także udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem zostały przedstawione w tabeli 2. Dodatkowo podano również medianę dochodu gospodarstwa domowego (*household income median*). Dla dokładniejszej analizy przyjęto okres od 1997 do 2013 r.¹²

Z punktu widzenia możliwości wyjaśnienia przyczyn kształtowania się wysokości dochodów ogółem gospodarstwa rolnego i udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem niezbędne wydaje się zwrócenie uwagi na czynniki makroekonomiczne, przede wszystkim związane z polityką monetarną i fiskalną,

¹² Według stanu na 1.05.2016 nie były dostępne dane statystyczne dla Kanady dotyczące 2014 r.

Tabela 2. Wysokość dochodów i udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w Kanadzie i USA
Table 2. The amount of income and the share of off-farm income in total income in Canada and the US

Rok	Kanada			USA		
	Wysokość dochodów ogółem [CAD]	Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]	Mediana dochodu gospodarstwa domowego [CAD]	Wysokość dochodów ogółem [USD]	Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]	Mediana dochodu gospodarstwa domowego [USD]
1997	59 195	69,5	b.d.	52 564	88,2	37 005
1998	61 108	71,5	b.d.	59 733	88,1	38 885
1999	62 222	73,0	b.d.	64 167	90,4	40 696
2000	66 270	73,5	50 800	62 223	95,4	41 990
2001	72 674	72,2	53 500	63 983	91,7	42 228
2002	74 914	73,7	55 000	65 761	94,7	42 409
2003	72 791	78,8	56 000	68 597	88,5	43 318
2004	78 252	78,8	58 100	80 604	83,5	44 334
2005	82 500	79,0	60 600	81 317	82,5	46 326
2006	87 200	80,2	63 600	81 043	89,5	48 201
2007	93 703	80,3	66 550	88 796	87,2	50 233
2008	100 031	78,5	68 860	79 796	87,8	50 303
2009	100 053	77,3	68 410	77 169	91,1	49 777
2010	b.d.	b.d.	69 860	84 459	86,0	49 276
2011	110 563	75,6	72 240	87 290	83,2	50 054
2012	b.d.	b.d.	74 540	112 447	76,9	51 017
2013	117 388	76,7	76 550	118 458	76,4	53 585

Objaśnienie: ujęcie nominalne wysokości dochodów i mediany dochodów; b.d. – brak danych z powodu nieorganizowania badań spisowych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie baz danych Statistics Canada i USDA ERS.

Source: own study based on Statistics Canada databases and the USDA ERS.

częściowo również z polityką społeczną czy nawet podatkową. Oprócz czynników dobrze rozpoznanych już przez mikroekonomikę rolnictwa (dotyczących m.in. organizacji produkcji rolniczej: intensyfikacji/ekstensyfikacji, dywersyfikacji/specjalizacji, wykorzystania ekonomii skali), z punktu widzenia mezoekonomicznego istotną rolę odgrywają zmiany związane z uruchamianiem nowych programów polityk rolnych¹³. Zmienność dochodów pochodzących z produkcji rolniczej zależy w znacznym stopniu od relacji cenowo-kosztowych, będących często pochodną fluktuacji cen na światowych rynkach artykułów rolnych i środków produkcji¹⁴. Ogólnie rzecz biorąc, przeciętna wysokość dochodów ogółem osiągniętych przez farmy amerykańskie zwiększała się: w 1997 r. osiągnęła ok. 52,5 tys. USD, z kolei w 2013 r. średni dochód ogółem wynosił niespełna 118,5 tys. USD, co oznaczało prawie 2,3-krotny wzrost w analizowanym czasokresie. Zwiększaniu się poziomu dochodów w rolnictwie towarzyszył spadek udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem: z 95,4% w 2000 r. do 76,4% w 2013 r. Od 2002 r. można zauważyć systematyczne zmniejszanie się udziału dochodów pozarolniczych w do-

¹³ Początki polityki rolnej w USA sięgają działań interwencyjnych podejmowanych po Wielkim Kryzysie (*Great Depression*), których celem było przeciwdziałanie wygaszaniu działalności rolniczej (*farm exit*) na obszarach wiejskich (Mucha, Staniszewski, Śmigła 2014). W ramach programu New Deal prezydent Franklin D. Roosevelt zaproponował ustawę The Agricultural Adjustment Act, której celem było ograniczenie nadwyżek produkcyjnych, a tym samym ustabilizowanie sytuacji na rynkach rolnych. Polityka agrarna (rolna) USA (określana również jako *farm policy*) wykorzystuje kilkuletnie pakiety legislacyjne (Farm Bills), odnoszące się do wielu aspektów szeroko pojętej gospodarki żywnościowej, m.in. rozwój obszarów wiejskich, zarządzania ryzykiem (ERS USDA 2016). Przykładowo The Agricultural Act of 2014 (2014 Farm Bill) dotyczy okresu pięcioletniego 2015–2019. W analizowanym czasokresie polityka rolna USA bazowała na trzech „pakietach legislacyjnych”, mianowicie: (1) 1996 Farm Bill – Federal Agriculture Improvement and Reform Act; (2) 2002 Farm Bill – Farm Security and Rural Investment Act; (3) 2008 Farm Bill – Food, Conservation, and Energy Act.

¹⁴ Głównym źródłem zróżnicowania wysokości dochodów pozarolniczych w farmach i ranczach USA były fluktuacje wysokości dochodów uzyskanych z pracy zarobkowej (poza rolnictwem) kierowników gospodarstw (zmiennosc dochodów ich małżonków miała znaczenie marginalne) (Fernandez-Cornejo i in. 2007). Zaledwie 20% wartości dochodów pozarolniczych stanowiły odsetki z lokat, dywidendy, dochody z najmu / dzierżawy / leasingu (*rental property*) (Briggeman 2011). Generalnie, im mniejsze gospodarstwo (pod względem wysokości dochodu rolniczego, GCFI), tym większy był udział dochodów pozarolniczych. Ponadto w typach gospodarstw, w których stosowano technologie, redukujące czas na procesy zarządzania, tzw. *management-saving* (np. stosowanie odmian roślin uprawnych zmodyfikowanych genetycznie i nieselektywnych herbicydów) (Fernandez-Cornejo i in. 2007), udział dochodów pozarolniczych mógł wzrastać w analizowanym przedziale czasu. Podobne uwagi dotyczące zmienności dochodów pozarolniczych w zależności od orientacji produkcyjnej odnosiły się do Kanady, w której głównym składnikiem decydującym o zmienności dochodów pozarolniczych były wynagrodzenia poza sektorem rolnym. O ile w gospodarstwach małych (pod względem wielkości dochodu) udział dochodów pozarolniczych nie ulegał zmianie, o tyle w podmiotach większych składnikiem dochodu o największej zmienności jest dochód pochodzący z wynagrodzeń poza sektorem rolnym. Wskazują na to wyniki badań empirycznych Kennetha Poona i Alfonsa Weersinka (2011).

chodach ogółem gospodarstw (tabela 2), co wynikać może z procesów *farm exit* podmiotów o najniższej żywotności ekonomicznej. Ze względu na zmniejszający się udział rolnictwa w tworzeniu PKB kwestią problematyczną pozostaje aktywizacja ludności „rdzennie rolniczej” do zatrudnienia poza rolnictwem, jednak na obszarach wiejskich (co zapobiegałoby wyludnieniu obszarów wiejskich).

Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem znacząco różnił się w zależności od orientacji produkcyjnej kanadyjskich gospodarstw (tabela 3). W zdecydowanej większości typów produkcyjnych gospodarstw dochody pozarolnicze miały znaczący udział. Najwyższe dochody ogółem były generowane przez głównie wielkoobszarowe farmy o kierunku roślinnym (uprawa zbóż czy rzepaku). Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem wyniósł niespełna 70% dochodów ogółem (2013 r.). Podobnie w przypadku chowu bydła mięsnego, gdzie wysokość wygenerowanego dochodu była znacząca, jednak dochody pozarolnicze w 2013 r. stanowiły ponad 90% dochodów ogółem. Wskazuje to na trudności związane z niską opłacalnością produkcji bydła mięsnego. Najmniejszy udział dochodów pozarolniczych odnotowano w przypadku chowu bydła mlecznego oraz produkcji mleka, tj. 36,4% w 2013 r. Można to wyjaśnić silną specjalizacją gospodarstw mlecznych, wykorzystujących pozytywne efekty ekonomii skali.

W tabeli 4 przedstawiono kształtowanie się poziomu dochodów oraz udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem według typów społeczno-ekonomicznych gospodarstw rolniczych w Kanadzie. Podziału dokonano według wielkości gospodarstwa (małe, duże i średnie), dochodowości (niskodochodowe i niedochodowe) oraz gospodarstwa emerytów. Biorąc pod uwagę wielkość podmiotów, zauważalna była pewna tendencja: im większa była skala produkcji gospodarstwa, tym mniejszy był udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem (co wynikało z silniejszej specjalizacji towarowej podmiotów o większej skali produkcji). W przypadku małych gospodarstw wysokość dochodów pozarolniczych stanowiła 93% dochodów ogółem w 2013 r. Produktywność ziemi, pracy, kapitału w przypadku dużych gospodarstw była zdecydowanie wyższa, stąd też skłonność do aktywizacji działalności pozarolniczej była ograniczona (udział dochodów pozarolniczych okazał się niższy i stanowił 46,8% w 2013 r.). Należy zauważyć, że niezależnie od wielkości gospodarstwa odnotowano wzrostową tendencję udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem. W szczególności w przypadku średnich gospodarstw zaobserwowano wzrost udziału tych dochodów w roku 2013 w stosunku do 2001 o ponad 20 pp. Co więcej, w farmach emeryckich (*pension farms*) zanotowano wzrostową tendencję udziału dochodów pozarolniczych – z niewiele ponad 79% dochodów ogółem w 2001 do niewiele ponad 87% w 2013 r. Prawdopodobnie ta grupa gospodarstw charakteryzuje się niską efektywnością ekonomiczną w ogóle, a w analizowanym okresie sytuacja ta jeszcze

Tabela 3. Wysokość dochodów ogółem i udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w Kanadzie (według typów produkcyjnych)
Table 3. The amount of income and the share of off-farm income in total income in Canada (by the type of farming)

Wyszczególnienie	Wysokość dochodów ogółem [w tys. CAD]			Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]			Liczba farm		
	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013
Uprawa rzepaku i zbóż	3 004 729	3 394 319	3 872 473	70,7	75,9	68,6	84 575	72 215	75 855
Uprawa ziemniaków	38 450	24 626	21 328	54,0	51,5	52,5	1 480	1 200	1 045
Uprawa innych warzyw (poza ziemniakami) i melonów	83 951	94 176	93 908	72,2	73,0	74,0	2 705	2 565	2 600
Uprawa owoców i orzechów	213 179	270 021	294 625	89,7	83,9	88,4	4 685	4 880	5 000
Uprawa szklarniowa, szkółki i uprawa kwiatów	103 897	157 728	110 241	73,3	81,4	76,4	3 900	3 970	3 585
Pozostała uprawa roślin	647 994	908 809	1 017 948	83,1	89,6	90,3	15 780	15 385	16 255
Chów bydła mięsnego	2 543 407	3 063 408	2 649 984	79,8	93,4	91,8	70 490	54 815	42 945
Chów bydła mlecznego i produkcja mleka	309 592	278 123	245 129	32,3	32,4	36,4	18 040	13 950	12 010
Chów trzody chlewnej	138 292	89 969	46 413	46,9	62,5	58,2	6 515	4 265	2 480
Produkcja drobiu i jaj	85 664	111 504	115 555	51,8	59,0	59,6	4 205	4 390	4 495
Inna produkcja zwierzęca	628 641	723 496	715 930	106,3	102,3	99,8	12 000	11 135	9 755

Źródło: opracowanie własne na podstawie baz danych Statistics Canada.
 Source: own study based on Statistics Canada.

Tabela 4. Wysokość dochodów ogółem i udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w Kanadzie (według typów społeczno-ekonomicznych)
Table 4. The amount of income and the share of off-farm income in total income in Canada (by the socio-economic type)

Wyszczególnienie	Wysokość dochodów ogółem [CAD]				Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]				Liczba farm	
	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2013
Małe gospodarstwa	1 427 578	1 289 099	1 179 169	83,8	92,3	93	25 950	14 690	10 190	
Średnie gospodarstwa	1 013 156	1 091 889	1 127 969	53,6	69,9	75,4	21 750	14 140	10 860	
Duże gospodarstwa	495 581	749 587	768 459	37,2	48,2	46,8	12 080	12 010	11 360	
Bardzo duże gospodarstwa	233 379	455 137	536 460	34,7	39,7	31,5	4 080	5 250	7 150	
Gospodarstwa emerytów (<i>pension farms</i>)	1 655 482	2 062 084	2 462 423	79,2	88,2	87,1	35 630	32 710	31 770	
Gospodarstwa niedochodowe (<i>lifestyle farms</i>)	2 579 924	3 122 481	2 894 957	102,3	105,0	104,0	26 310	25 360	20 080	
Gospodarstwa niskochodowe	394 311	343 795	214 408	66,9	90,2	85,1	21 420	13 840	8 290	

Źródło: opracowanie własne na podstawie baz danych Statistics Canada.
 Source: own study based on Statistics Canada.

uległa stopniowemu pogorszeniu. Znaczący wzrost dochodów pozarolniczych, przy jednoczesnym zmniejszaniu się wysokości dochodów ogółem, odnotowano w przypadku gospodarstw niskodochodowych. Co więcej, zaobserwowano znaczący wzrost udziału dochodów pozarolniczych, będących trzonem ich siatki bezpieczeństwa socjalno-ekonomicznego, w roku 2007 w stosunku do 2001, tj. o blisko 25 pp. Pomimo dalszego spadku dochodowości tych gospodarstw w 2013 r. udział dochodów pozarolniczych również uległ obniżeniu.

Analizując dane dotyczące udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w USA według typów produkcyjnych (tabela 5), zauważamy, że w 2013 r. relacja ta wyniosła ponad 76%, podczas gdy w 2001 r. dochody pozarolnicze stanowiły niespełna 92% dochodów ogółem. Widoczny był zdecydowanie relatywnie niski udział dochodów pozarolniczych (poniżej 50%) w przypadku takich typów produkcyjnych, jak „chów trzody chlewnej” czy „produkcja mleka i chów bydła mlecznego”. Natomiast w 2013 r. spadek dochodów pozarolniczych odnotowano dodatkowo w obszarach produkcji takich jak: uprawy zbóż (*General Cash Grains*), uprawy pszenicy, kukurydzy, tytoniu, bawełny, orzeszków ziemnych. Może to wskazywać na postępujący proces specjalizacji w gospodarstwach o tej orientacji towarowej. Z kolei w gospodarstwach, które specjalizowały się w uprawach polowych czy w chowie bydła rzeźnego, udział dochodu pozarolniczego (będącego tu właściwie istotnym elementem siatki bezpieczeństwa socjalno-ekonomicznego) w dochodach ogółem gospodarstw wynosił ponad 90%. Natomiast w gospodarstwach specjalizujących się w hodowli pozostałych zwierząt gospodarskich działalność rolnicza przynosiła straty (udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w 2013 r. wyniósł 103,7%). W tym przypadku relatywnie niski poziom dochodów z produkcji rolniczej wynikał z niekorzystnej dla farmerów sytuacji na rynku rolnym w USA.

Biorąc pod uwagę typy społeczno-ekonomiczne (tabela 6), zauważamy, że udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w Stanach Zjednoczonych przekraczał dochody z działalności rolniczej w następujących typach gospodarstw: farmy emerytów (lata 2001, 2007, natomiast niewielki spadek dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem był widoczny w 2013 r.); farmy rezydencjonalne, farmy uzyskujące niski poziom przychodów ze sprzedaży oraz w 2013 r. farmy o działalności pozarolniczej (*off-farm occupation farms*). Z kolei grupy gospodarstw, w których dochody z działalności rolniczej przekraczały dochody z działalności pozarolniczej, to: farmy towarowe uzyskujące wysoki poziom przychodów ze sprzedaży (w 2001 r. [52%], w 2007 r. [64%], z kolei w 2013 r. w tzw. farmach uzyskujących przeciętny poziom przychodów ze sprzedaży udział ten wynosił 55,7%), średnie farmy rodzinne (31% w 2013 r.), duże farmy oraz bardzo duże farmy. W latach 2001 oraz 2007 w dużych farmach udział dochodów

Tabela 5. Wysokość dochodów ogółem i udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w USA (według typów produkcji)
Table 5. The amount of income and the share of off-farm income in total income in the US (by the type of farming)

Wyszczególnienie	Wysokość dochodów ogółem [USD]				Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]				Liczba farm			
	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013
Ogółem	63 983	88 796	118 458	91,7	87,2	76,4	2 094 322	2 143 398	2 045 352			
Uprawy zbóż (<i>General Cash Grains</i>)	55 374	99 629	224 695	63,8	50,2	40,0	86 751	79 035	74 661			
Uprawy pszenicy	42 934	67 380	147 163	92,7	69,7	47,0	35 356	35 153	27 309			
Uprawa kukurydzy	59 528	114 524	193 826	77,5	53,8	43,4	106 470	144 190	126 059			
Uprawa soi	40 422	87 422	130 176	94,8	77,5	59,0	70 921	44 013	86 629			
Uprawa tytoniu, bawełny, arachidów	49 989	95 618	249 554	64,6	45,7	21,4	67 004	20 488	11 851			
Pozostałe uprawy polowe (<i>Other Field Crops</i>)	67 076	89 046	99 442	98,1	96,4	97,3	391 209	453 536	459 561			
Uprawy specjalne (<i>Specialty Crops</i>)	91 661	110 705	152 732	69,7	61,3	64,0	142 400	129 540	158 763			
Chów bydła rzeźnego	55 921	76 925	98 212	105,0*	101,2*	94,3	708 094	651 166	788 738			
Chów trzody chlewnej	89 801	108 302	222 195	35,5	55,9	39,5	25 599	28 090	24 378			
Chów drobiu	52 615	78 519	96 027	80,8	68,9	72,9	53 991	39 516	53 991			
Produkcja mleka i chów bydła mlecznego	70 679	127 574	156 517	25,9	24,1	25,0	80 921	57 933	49 314			
Chów pozostałych zwierząt gospodarskich (<i>All other livestock</i>)	76 905	85 538	92 853	108,2*	110,6*	103,7*	338 933	460 739	184 100			

Objaśnienie: * Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem przekraczający 100% oznacza, że działalność rolnicza w tych gospodarstwach przyniosła straty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie baz danych USDA ERS.

Source: own study based on USDA ERS database.

Tabela 6. Wysokość dochodów ogółem i udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w USA (według typów społeczno-ekonomicznych)**Table 6.** The amount of income and the share of off-farm income in total income in the US (by the socio-economic type)

Wyszczególnienie	Wysokość dochodów ogółem [USD]				Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem [%]				Liczba gospodarstw			
	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013	2001	2007	2013
	Ogółem	63 983	88 796	118 458	91,7	87,2	76,4	2 094 322	2 143 398	2 045 352		
Farmy emerytów	44 936	55 983	78 857	102,1*	101,7*	97,3	264 035	403 828	262 549			
Farmy rezydencjonalne	79 058	101 502	-	107,1*	106,3*	-	973 995	989 830				
Farmy towarowe, uzyskujące niski poziom przychodów ze sprzedaży (<i>Farming occupation/lower-sales farms</i>)	32 617	45 405	-	107,7*	110,0*	-	543 975	434 599				
Farmy towarowe, uzyskujące wysoki poziom przychodów ze sprzedaży (<i>Farming occupation/higher-sales farms</i>)	50 329	73 739	-	52,1	64,4	-	165 782	111 389				
Duże farmy (<i>Large farms</i>)	70 209	111 564	-	47,6	42,3	-	84 584	93 601				
Bardzo duże farmy (<i>Very large farms</i>)	211 614	262 000	-	15,5	16,5	-	61 950	110 152				
Farmy o działalności pozarolniczej (<i>Off-farm occupation farms</i>)	-	-	118 833	-	-	102,0*	-	-	897 965			
Farmy uzyskujące niski poziom przychodów ze sprzedaży (<i>Farming-occupation/low-sales farms</i>)	-	-	55 269	-	-	108,0*	-	-	589 591			
Farmy uzyskujące przeciętny poziom przychodów ze sprzedaży (<i>Farming-occupation/moderate-sales farms</i>)	-	-	92 922	-	-	55,7	-	-	107 189			
Średnie farmy rodzinne	-	-	201 653	-	-	31,0	-	-	113 599			
Duże farmy	-	-	523 708	-	-	15,8	-	-	68 074			
Bardzo duże farmy	-	-	2 156 739	-	-	18,7	-	-	6 385			

Objaśnienie: * Udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem przekraczający 100% oznacza, że działalność rolnicza w tych gospodarstwach przyniosła straty; <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-household-well-being/glossary.aspx#Farmtypology>.

Źródło: opracowanie własne na podstawie baz danych USDA ERS.

Source: own study based on USDA ERS database.

pozarolniczych w dochodach gospodarstw to kolejno ponad 47% oraz 42%, natomiast w 2013 r. udział ten to tylko niecałe 16%. Na uwagę zasługuje fakt, że w bardzo dużych gospodarstwach udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem w analizowanych latach zdecydowanie nie przekraczał 20%. Zatem o ile w bardzo dużych gospodarstwach dochody pozarolnicze mogą być elementem dywersyfikującym dochody ogółem, to już w gospodarstwach uzyskujących przeciętny poziom przychodów ze sprzedaży albo nawet w farmach towarowych uzyskujących wysoki poziom przychodów ze sprzedaży dochód pozarolniczy ma zdecydowanie większe znaczenie dla ich funkcjonowania. Natomiast dla farm emerytów, farm rezydencjonalnych czy gospodarstw towarowych uzyskujących niski poziom przychodów ze sprzedaży dochody pozarolnicze stanowiły podstawę ich bytu ekonomicznego.

4. Narzędzia polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich Kanady i USA versus generowanie dochodów pozarolniczych

Wybór ścieżki rozwoju sektora rolnego przez decydentów politycznych danego państwa determinuje cele polityki rolnej, a także, istniejącej w swego rodzaju koegzystencji, polityki rozwoju obszarów wiejskich (w różnym horyzoncie czasowym, a przede wszystkim te strategiczne i taktyczne). Przedkłada się to na dobór wiązki instrumentów z zakresu tych polityk publicznych. W tabeli 7 zestawiono aktualnie obowiązujące wybrane narzędzia zarówno dla USA, jak i dla Kanady, które mogą potencjalnie kształtować udział dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem (*total income*). Dokonano też próby oceny instrumentów na możliwość zwiększenia udziału dochodów pozarolniczych w dochodach ogółem. Jak zauważa słusznie Carl Zulauf (2014), USDA koncentruje się na doborze działań, które będą opierały się na definicji „aktywnego zaangażowania w działalność rolną” (*active engagement in farming*)¹⁵. Należy też zaznaczyć, że ograniczeniem jest fakt, iż ponad 80% budżetu przewidzianego z The 2014 Farm Act na lata 2014–2018 stanowią wydatki związane z działaniami dotyczącymi polityki żywieniowej (przede wszystkim bony żywieniowe, tzw. *Food Stamps*). W Kanadzie część działań koordynowanych na szczeblu centralnym jest kierowana bezpośrednio do gospodarstw rolniczych bądź pośrednio – do organizacji rolniczych lub też podmiotów działających w otoczeniu sektora rolnego. Warto też podkreślić, że wiele kanadyjskich prowincji ma swobodę

¹⁵ Ma to swój wyraz m.in. w zastąpieniu dwóch testów ograniczających (tzw. *limitation test*), odrębnie dla dochodów spoza gospodarstwa, jak i gospodarstwa, pojedynczym testem dla kwoty 900 tys. USD tzw. skorygowanego dochodu brutto (*adjusted gross income*, AGI) przy niektórych programach środowiskowych i dotyczących ryzyka produkcyjnego towarzyszącego niektórym uprawom roślinnym. Wspomniane testy ograniczające służyły do kwalifikowania rolników do odpowiednich programów zarządzania ryzykiem.

Tabela 7. Narzędzia polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich w Kanadzie i USA – ocena z punktu widzenia oddziaływania na generowanie dochodów pozarolniczych
Table 7. Measures of agricultural policy and rural development in Canada and the US – an assessment from the point of view of the impact on off-farm income generating

Rodzaj instrumentu lub wiązki instrumentów	Potencjalne oddziaływanie na generowanie dochodów pozarolniczych	Inne uwagi
AgriCompetitiveness Programme (w szczególności Stream B: Stream B – Fostering Business Development)	<p>Kompleksowy program zorientowany na wsparcie działań pozwalających gospodarstwu na dostosowaniu się do zmian w otoczeniu gospodarczym. Służyć to ma poprawie rentowności i elastyczności.</p> <p>Działania w ramach AgriCompetitiveness Programme (Stream B) są ukierunkowane na rozwój kwalifikacji młodych rolników, edukację młodzieży rolniczej, a także doskonalenie umiejętności biznesowych.</p> <p>Program wpływa korzystnie na zmiany struktury agrarnej: zwiększenie udziału dochodów w produkcji rolnej przez gospodarstwa prowadzone przez młodych rolników.</p>	<p>Istotne jest, że w działaniu A (Stream A – Facilitating Sector Capacity) pomoc kierowana jest do platform integrujących rolników z otoczeniem instytucjonalnym, tzw. <i>value chain roundtables for the agriculture sector</i>. Opracowane są pewne rekomendacje dla organów rządowych.</p>
Agricultural Youth Green Jobs Initiative	<p>Fundusz przeznaczony na wypłacenie stypendiów stażowych dla absolwentów kierunków rolniczych (warunkiem są korzyści dla środowiska ze zrealizowanego projektu stażowego).</p> <p>W konsekwencji prowadzić to może do zwiększenia specjalizacji towarowej gospodarstw o niewykorzystanym potencjale produkcyjnym.</p>	<p>Możliwość wykorzystania środków przez farmy prowadzone przez osoby fizyczne, przedsiębiorstwa rolnicze, organizacje działające w otoczeniu agrobiznesu (<i>not-for-profit</i> i <i>for-profit organisations</i>).</p>
Canadian Agricultural Adaptation Program (2014–2019)	<p>Program, który jest zorientowany na finansowanie projektów na temat bieżących wyzwań i szans dla sektora rolnego w Kanadzie (w tym perspektywy rozwoju podmiotów niskotowarowych). Beneficjentem są przede wszystkim organizacje w otoczeniu agrobiznesu.</p>	<p>Szczególnie istotny z punktu widzenia propozycji rozwiązań dla segmentu gospodarstw małych, prowadzonych przez ludność autochtoniczną (<i>aboriginal groups</i>).</p>

Tabela 7 – cd.
Table 7 – continued

Rodzaj instrumentu lub wiązki instrumentów	Potencjalne oddziaływanie na generowanie dochodów pozarolniczych	Inne uwagi
AgriStability	<p>Program stabilizacji dochodów rolniczych, uruchamiany w przypadku znacznego spadku nadwyżki (<i>margin</i>): tzw. nadwyżka programowa (<i>program margin</i>) spada poniżej 70% wartości referencyjnej (kalkulowanej na podstawie wartości historycznych).</p>	<p>Niezbędne jest wykorzystanie kategorii rachunkowych (<i>allowable income, allowable expenses</i>) w celu obliczenia nadwyżki.</p>
Price Pooling Program (PPP)	<p>Program zapewnienia gwarancji cenowej, którą uczestnicy mogą wykorzystywać jako zabezpieczenie kredytu/pozyczki. Price Pooling Program pogłębia więzi producentów rolnych z organizacjami działającymi na rynku rolnym (tzw. <i>marketing agency</i>, tworzone przez producentów lub przetwórców). Uczestnictwo w programie ma korzystny wpływ na zwiększenie udziału dochodów z produkcji rolniczej w dochodach ogółem.</p>	<p>Uczestnictwo w PPP wpływa pozytywnie na sytuację finansową gospodarstwa, a przede wszystkim ptymność (w ujęciu kasowym). Dodatkowo pogłębione zostają więzi producentów rolnych z pozostałymi ogniwami łańcucha rolno-spożywczego.</p>
Rural Development: Rural Development; Rural Business Development Grants	<p>Stymulowanie działalności przedsiębiorczej (głównie mikroprzedsiębiorstwa) na obszarach wiejskich, wygaszanie działalności rolniczej w przypadku gospodarstw rolnych o niewielkich rozmiarach, w których zasadniczą rolę odgrywały dochody pozarolnicze, w tym też transfery społeczne.</p>	<p>Instrumenty te wspierają zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, sprzyjają też zwiększaniu zatrudnienia osób zamieszkałych na obszarach wiejskich poza rolnictwem (ale nie na terenach miejskich).</p>
Farmers' Market and Local Food Promotion Program	<p>Zwiększenie aktywności gospodarczej regionalnych przedsiębiorstw przemysłu spożywczego (lokalne przetwórstwo), handlu – stymulowanie zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich.</p>	<p>Ten instrument należy powiązać z <i>Local food production and program evaluation (Title X)</i>, zorientowanym na wsparcie produkcji i dystrybucji artykułów rolno-spożywczych (w skali lokalnej i regionalnej).</p>

USA

Tabela 7 – cd.
Table 7 – continued

Rodzaj instrumentu lub wiązki instrumentów	Potencjalne oddziaływanie na generowanie dochodów pozarolniczych	Inne uwagi
Value-Added Agricultural Product Market Development Grants	Objęcie działaniem małych i średnich gospodarstw, prowadzonych przez weteranów wojennych. Działanie służy kompleksowej budowie łańcuchów rolno-spożywczych i może przyczynić się do zwiększenia stopnia specjalizacji towarowej farm o małej skali (a w efekcie zmniejszenia udziału dochodów pozarolniczych w ich dochodach ogółem).	Narzędzie wpisuje się w program rozbudowy lokalnych systemów marketingowych (włączając również ogniwa dystrybucji, np. rynki rolnicze).
Beginning Farmers and Ranchers in Agriculture	Rozbudowany zestaw narzędzi zorientowany na zapewnienie wsparcia dla rozpoczynających rolników (<i>farmers and ranchers</i>): niższe składki do programów ubezpieczeń upraw w okresie pierwszych 5 lat produkcji, ułatwiony mechanizm przekazywania ziemi rolnej, ułatwiony dostęp do kapitału (mikropożyczki). Instrumenty te sprzyjają specjalizacji towarowej farm i rancz.	Definicja „rolnika rozpoczynającego działalność” dotyczy osób, których areal nie przekracza 30% średniej dla hrabstwa (<i>county</i>).
Conservation (głównie Conservation Stewardship Program [CSP])	Pomoc finansowa dla rolników spełniających kryteria (tzw. <i>stewardship requirements</i>) związane z zarządzaniem środowiskowym. Jest to element siatki bezpieczeństwa w rolnictwie, aczkolwiek stanowi też wynagrodzenia za dostarczenie dóbr publicznych.	Wydatki na działania rolno-środowiskowe zostały poważnie zredukowane, a nacisk położony został na te, które służą zwiększeniu bioróżnorodności.
Crop Commodity Programmes	Kryterium kwalifikowalności – w kategorii skorygowanego dochodu brutto (<i>adjusted gross income</i> [AGI]) nie ma obecnie wyodrębnionego dochodu z produkcji rolniczej i dochodu pozarolniczego. Farmer osiągający AGI 900 tys. USD rocznie (włączając dochód w sektorze pozarolniczym) nie kwalifikuje się do otrzymania świadczeń w ramach Crop Commodity Programmes. USDA zaproponowała dwa narzędzia o charakterze ubezpieczeń	Nacisk na kompleksowe zarządzanie ryzykiem zastąpił dotychczasowe mieszane podejście, obejmujące też płatności bezpośrednie i tzw. Supplemental Revenue Assistance (wycofane w 2014 r.)

Tabela 7 – cd.
Table 7 – continued

Rodzaj instrumentu lub wiązki instrumentów	Potencjalne oddziaływanie na generowanie dochodów pozarolniczych	Inne uwagi
	<p>Kryterium kwalifikowalności – w kategorii skorygowanego dochodu brutto (<i>adjusted gross income</i> [AGI]) nie ma obecnie wyodrębnionego dochodu z produkcji rolniczej i dochodu pozarolniczego. Farmer osiągający AGI 900 tys. USD rocznie (włączając dochód w sektorze pozarolniczym) nie kwalifikuje się do otrzymania świadczeń w ramach Crop Commodity Programmes.</p>	<p>Nacisk na kompleksowe zarządzanie ryzykiem zastąpił dotychczasowe mieszane podejście, obejmujące też płatności bezpośrednie i tzw. Supplemental Revenue Assistance (wycofane w 2014 r.)</p>

Objaśnienie: zestawiono instrumenty polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich według stanu na 1.07.2016.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ERS USDA i Agriculture and Agri-Food Canada.

Source: own study based on ERS, USDA and Agriculture and Agri-Food Canada.

w projektowaniu i ustalaniu finansowania kształtowaniu instrumentów funkcjonujących w ramach polityki rolnej i polityki wiejskiej.

Reasumując, narzędzia polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich, oddziałujące pośrednio bądź bezpośrednio na generowanie dochodów pozarolniczych, w analizowanych państwach można podzielić na kilka kategorii, a wśród nich na: (1) instrumenty stymulujące zwiększenie zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich (narzędzia aktywizujące przedsiębiorczość wiejską), (2) instrumenty sprzyjające specjalizacji towarowej gospodarstw rolniczych (farm i rancz), (3) subsydia i instrumenty o zbliżonym do nich mechanizmie, (4) instrumenty służące stabilizacji dochodów rolniczych (np. pakiety PLC i ARC w Stanach Zjednoczonych, AgriStability w Kanadzie). Ze względu na komplementarność i substytucyjność niektórych narzędzi istotny jest dobór kryteriów kwalifikowalności, związanych m.in. z wysokością dochodów rocznych czy powierzchnią użytków rolnych gospodarstwa.

5. Zakończenie

Specyfika sektora rolniczego w Kanadzie i USA wskazuje na silne zróżnicowanie gospodarstw według orientacji produkcyjnej oraz typów społeczno-ekonomicznych. Z jednej strony występują niewielkie, „quasi-socjalne” gospodarstwa (np. emeryckie czy tzw. rezydencyjne), a z drugiej strony bardzo duże (pod względem zajmowanej powierzchni czy wartości produkcji) farmy i rancza. Dochód pozarolniczy stanowi wciąż ważne źródło dochodu gospodarstw rolniczych (farm i rancz) w Kanadzie i USA. Jego udział był różny w zależności od orientacji produkcyjnej oraz typu społeczno-ekonomicznego podmiotów. Należy stwierdzić, że nie można było w sposób istotny podkreślić różnic pomiędzy gospodarstwami w USA i Kanadzie, ze względu na odrębną specyfikę makroekonomiczną, odmienne pochodzenie danych i częściową tylko porównywalność wykorzystanych baz danych (np. wynikającą z różnic w metodyce badań spisowych). Szczególnie dla USA znamienne był widoczny spadek udziału dochodów pozarolniczych w dochodach farm i rancz. Warto podkreślić, że w Stanach Zjednoczonych najmniejszy udział dochodów pozarolniczych odnotowano w farmach wyspecjalizowanych w produkcji tytoniu, bawełny, orzeszków ziemnych oraz hodowli krów mlecznych i produkcji mleka, co być może związane było z relatywnie wysokimi osiąganymi nadwyżkami bezpośrednimi. Dla Kanady znamienne były trudności ekonomiczne gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji bydła mięsnego.

Choć Kanada i USA wypracowały różne modele polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich, to można wyróżnić w ramach tych polityk narzędzia oddziałujące pośrednio bądź bezpośrednio na generowanie dochodów pozarolniczych. Coraz bardziej istotną rolę odgrywać będą instrumenty stymulujące zwiększenie

zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich. Głębszej uwagi wymaga analiza oddziaływania instrumentów stabilizacji dochodów rolniczych (np. pakiety PLC i ARC w Stanach Zjednoczonych, AgriStability w Kanadzie) na decyzje dotyczące *farm exit* czy zwiększenia stopnia specjalizacji towarowej gospodarstwa. Ze względu na komplementarność i substytucyjność niektórych narzędzi istotny jest dobór kryteriów kwalifikowalności, związanych m.in. z wysokością dochodów roczne czy powierzchnią użytków rolnych (arealem) gospodarstwa.

Wnioski z przeprowadzonych badań komparatystycznych mogą mieć pewne walory aplikacyjne, choć trudno jest – ze względu na specyfikę uwarunkowań politycznych, społeczno-demograficznych, przyrodniczych, przy istniejących ograniczeniach budżetowych (m.in. związanych z wyjściem Wielkiej Brytanii ze struktur UE) – mówić o możliwości ich adaptacji. Chodzi tu o zwrócenie uwagi na pewne zależności wyodrębnione dla, sklasyfikowanych przede wszystkim według cech społeczno-demograficznych, gospodarstw. Głębsza eksploracja zależności między poziomem generowanego dochodu pozarolniczego wymaga uwypuklenia w modelach ekonometrycznych typu produkcyjnego i profilu społeczno-demograficznego gospodarstwa.

Bibliografia

- Accocella N. (2002). *Zasady polityki gospodarczej* (tłum. A. Wojtyna i in.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Agriculture and Agri-Food Canada, List of Programs and Services, <http://www.agr.gc.ca/eng/programs-and-services/list-of-programs-and-services/?id=1362151577626#o> [dostęp: 8.07.2016].
- Ahearn M.C., El-Osta H., Dewbre J. (2006). The impact of coupled and decoupled government subsidies on off-farm labor participation of U.S. farm operators. *American Journal of Agricultural Economics*, 88 (2), 393–408.
- Barnum H.N., Squire L. (1979a). An econometric application of the theory of the farm-household. *Journal of Development Economics*, 6, 79–102.
- Barnum H.N., Squire L. (1979b). *A Model of an Agricultural Household Theory and Evidence*. The World Bank, World Bank Staff Occasional Papers.
- Beckman J., Schimmelpfennig D. (2015). Determinants of farm income. *Agricultural Finance Review*, 75 (3) (Early Cite).
- Błąd M. (2014). Pluriactivities on family farms. *Więś i Rolnictwo*, 4 (165), 45–60.
- Briggeman B.C. (2011). The importance of off-farm income to servicing farm debt. *Economic Review-Federal Reserve Bank of Kansas City, First Quarter*, 83–102.
- Cameron R., Neal L. (2004). *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych* (tłum. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Chmielewska B. (2011). Wpływ członkostwa Polski w UE na sytuację ekonomiczną małych gospodarstw oraz rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 11 (26), 4, 56–66.

- Chmielewska B. (2013). Rynek i polityka w procesie zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 6, 47–78.
- Czyżewski A., Poczta-Wajda A. (2011). *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*. Warszawa: PWE.
- Czyżewski A., Matuszczak A. (2005). Interesy rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej. *Polityka Gospodarcza*, 12, 44–45.
- Czyżewski A., Matuszczak A. (2011). Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 90, 5–23.
- El Benni N., Finger R., Mann S. (2012). Effects of agricultural policy reforms and farm characteristics on income risk in Swiss agriculture. *Agricultural Finance Review*, 72 (3), 301–324.
- ERS USDA (2016). *Agricultural Act of 2014: Highlights and Implications*, <http://www.ers.usda.gov/agricultural-act-of-2014-highlights-and-implications.aspx> [dostęp: 8.07.2016].
- Fernandez-Cornejo J., Mishra A., Nehring R., Hendricks C., Southern M., Gregory A. (2007). Off-farm income, production decisions, and farm economic performance. *ERS Report Summary, Resources and Environment*, luty.
- Floriańczyk Z. (2006). *Wpływ instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na poziom dochodu rolników w Polsce*. Studia i Monografie, nr 137. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB.
- FOCUSECONOMICS, Economic Forecasts from World's Leading Economists (2016a). U.S. Economic Outlook, <http://www.focus-economics.com/countries/united-states> [dostęp: 8.07.2016].
- FOCUSECONOMICS, Economic Forecasts from World's Leading Economists (2016b). Canada Economic Forecast, <http://www.focus-economics.com/countries/canada> [dostęp: 8.07.2016].
- Frenkel I. (2009). Zmiany zatrudnienia i źródeł utrzymania ludności w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2007. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 50–66.
- Gardner B.L. (2002). *American Agriculture in the Twentieth Century. How it Flourished and What It Cost?* Harvard (Massachusetts) – London: Harvard University Press.
- Goodwin B.K., Mishra A.K. (2004). Farming efficiency and the determinants of multiple job holding by farm operators. *American Journal of Agricultural Economics*, 86 (3), 722–729.
- Halamska M. (2015). Specyfika rolnictwa rodzinnego w Polsce: ciężar przeszłości i obecne uwarunkowania. *Wieś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 107–129.
- Hennessy Th.C., Rehman T. (2008). Assessing the impact of the 'decoupling' reform of the Common Agricultural Policy on Irish farmers' off-farm labour market participation decisions. *Journal of Agricultural Economics*, 59(1), 41–56.
- Jette-Nantel S. (2013). Implications of off-farm income for farm income stabilization policies. *Theses and Dissertations – Agricultural Economics*, Paper 15, http://uknowledge.uky.edu/agecon_etds/15 [dostęp: 8.07.2016].
- Jetté-Nantel S., Freshwater D., Katchova A.L., Beaulieu M. (2011). Farm income variability and off-farm diversification among Canadian farm operators. *Agricultural Finance Review*, 71 (3), 329–346.

- Kanada, Rolnictwo (2016). <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4574436/kanada-gospodarka.html> [dostęp: 7.05.2016].
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. *Innowacje w służbie zrównoważonego wzrostu: biogospodarka dla Europy*, COM (2012) 60, Komisja Europejska, Bruksela 2012.
- Lagerkvist C.J., Larsen K., Olson K.D. (2007). Off-farm income and farm capital accumulation: a farm-level analysis. *Agricultural Finance Review*, 67 (2), 241–257.
- Majewski E. (2009). Dochody i jakość życia w gospodarstwach niskotowarowych z wybranych regionów Polski. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, Ekonomika Rolnictwa*, 96 (4), 122–129.
- Mishra A.K., Goodwin B.K. (1997). Farm income variability and the supply of off-farm labour. *American Journal of Agricultural Economics*, 79 (3), 880–887.
- Mishra A.K., Chang H-H. (2012). Can off farm employment affect the privatization of social safety net? The case of self-employed farm households. *Food Policy*, 37 (1), 94–101.
- Mishra A.K., Paudel K.P. (2011). Estimating permanent income and wealth of the US farm households. *Applied Economics*, 43, 1521–1533.
- Mucha K., Staniszewski J., Śmigła M. (2014). The evolution of agriculture policy in the United States, the European Union and China – experiences and prospects, after 2013. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 7, 63–75, http://kpsw.edu.pl/pobierz/wydawnictwo/re7/k_mucha_j_staniszewski_m_smigla.pdf [dostęp: 9.07.2016].
- OECD (2011). *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the United States (Summary)*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2016). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2016*, Paris: OECD Publishing.
- Pilger C. (2014). The paradox of off-farm income. *CountryGuide*, 6.11, <http://www.country-guide.ca/2014/11/06/the-paradox-of-off-farm-income/45068/> [dostęp: 27.11.2016].
- Poon K., Weersink A. (2011). Factors affecting variability in farm and off-farm income. *Agricultural Finance Review*, 71 (3), 379–397.
- Rosner A., (2000). Źródła utrzymania ludności wiejskiej. W: Halamska M. (red.), *Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do UE – nadzieje i obawy polskiej wsi*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Ruttan V.W., Hayami Y. (1972). Strategies for Agricultural Development, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/135054/2/fris-1972-11-02-245.pdf> [dostęp: 8.07.2016].
- Serra T., Goodwin B.K., Featherstone A.M. (2005). Agricultural policy reform and off-farm labour decisions. *Journal of Agricultural Economics*, 56 (2), 271–285.
- Soliwoda M. (2013). Rolnicze ubezpieczenia gospodarcze w Kanadzie i USA jako składnik systemu zarządzania ryzykiem w nowoczesnym agrobiznesie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4, 41–59.
- Stany Zjednoczone, Rolnictwo (2016). <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Stany-Zjednoczone-Gospodarka;4575385.html> [dostęp: 7.05.2016].
- Wilkin J. (1986). *Współczesna kwestia agrarna*. Warszawa: PWN.

- Woś A. (2002). *Przestrzeń ekonomiczna rolnictwa*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.
- Woś A., Zegar J.St. (2002). *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.
- Zegar J.St. (2001). *Przesłanki i uwarunkowania polityki dochodowej w rolnictwie*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.
- Zegar J.St. (2002). *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Zulauf C. (2014). 2014 Farm Bill Farm Safety Net: Summary and Brief Thoughts. *Farmdoc daily* (4):16, Department of Agricultural and Consumer Economics, University of Illinois at Urbana–Champaign, January 30.

Importance of Non-Agricultural Income for Farms in Canada and the US

Abstract: The article has two main objectives, first to describe the overall income situation, as well as the share of off-farm income in total incomes of farms in Canada and the United States (according to the orientation of production and “socio-economic” type), second, to review and assess the current selected tools affecting off-farm income generation. The share of non – farm income varies, depending on the orientation of the production and socio – economic household type. Especially in case of the US wherein the decrease in the share of non – farm income in total incomes was highly visible. Within the framework of agriculture policies and rural areas development, the instruments influencing the off-farm incomes directly and indirectly might be extracted. However, it should be highlighted that more important role will be assigned to instruments stimulating growth in non – farm employment on rural areas.

Key words: off-farm income, agricultural policy, family farm household, agricultural finance, rural finance.